

KOMŞULUK VE TİCARİ İLİŞKİLER BAĞLAMINDA GAYRİ MÜSLİMLERİN KESTİKLERİ

Ahmet Selman BAKTI*

Öz

İslam, etinin yenilmesini helal kıldığı hayvanların kesimine ilişkin bir takım kurallar koymuştur. Bu kuralların anlaşılması ve yorumlanması konusunda fıkıh geleneğimizde son derece zengin bir literatür oluşmuştur. Hayvan kesimine ilişkin hükümlerin bir bölümü kesilen hayvana, bir bölümü kesiciye diğer bir bölümü ise kesimin şekline ilişkindir. Ehl-i kitabın kestiklerine ilişkin naslarda genel bir ifadeye yer verilip ayrıntıya girilmemiş olması fıkıh geleneğinde konu ile ilgili farklı görüşler serdedilmesine yol açmıştır. Bu çalışmada hayvan kesimine ilişkin fıkıh ekollerinin yaklaşımları ve bu yaklaşımların mesnedi mahiyetindeki ilkeler ele alınacak, kesim hususunda ehli kitabın diğer gayri müslimlerden ayrı düşünülmesinin imkânı tartışılacak ve ardından helal kesimin standardize edilmesi hususuna değinilecek, son olarak ilgili ahkâmın gayri müslimlerle beşeri ilişkiler dikkate alınarak okunmasını temel alan bir yaklaşım ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Helal Kesim, Gayri Müslim, Ehl-i kitap, Komşuluk, Ticaret.

MEAT OF ANIMALS SLAUGHTERED BY NON- MUSLIMS: AN INVESTIGATION WITHIN THE CONTEXT OF SOCIAL AND ECONOMIC RELATIONS

Abstract

No doubt about that there are some rules was established by islam regarding the halal slaughtering and a very rich literature on understanding and interpretation of these regulations has been generated. The regulations in the matter of slaughtering are three-sided. Some of them concern the animals which are being subject of slaughtering and some of them concern who are slaughtering, while some others concern the form and fashion of slaughtering operation. On the other side, the variety of views about animals slaughtered by Ahl al-Kitâb (People of the Book), is arising from that the islamic texts (nusûs) about slaughtering have indicated some general rules without touching upon specific details. In this presentation, first, I treat main approaches in the fiqh tradition to the case of animals slaughtered by Ahl al-Kitâb and identify the principles which are grounding these approaches. Next, I discuss, whether,

* Doktora öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Bilim Dalı; Okutman, Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, selman_bkt@hotmail.com

with regard to slaughtering, giving ahl al-kitap a different and privileged place among other non-muslims as is often the case in the fiqh tradition is proper and tenable. After dealing with some efforts aiming to standardize the halal slaughtering, in concluding, I suggest an approach which says that the rules in question must be interpreted on the basis neighbourhood and social relations with non-muslims.

Keywords: Halal Slaughtering, Non-muslims, Ahl al-kitâb, Neighbourhood, Trade.

Giriş

İnsanoğlunu yeryüzüne imtihan etmek üzere gönderen Yüce Allah burada onun yaşaması için çeşitli geçim yolları, rızık sebepleri yaratmıştır. Bu rızıklar bitkiler ve hayvanlardan oluşmaktadır. Allah (c.c.) gönderdiği vahiyler aracılığıyla yeryüzündeki hayvanların bazılarının yenilmesine ilişkin yasak hükümleri koymuştur. Yine yenilmesinde beis görülmeyen hayvanların yenilebilmesi için bir takım ön şartlar getirmiştir. Hayvanlardan elde edilen ürünlere olan ihtiyaç sebebiyle hayvanlar hakkındaki yasaklar ve yenecek hayvanlara dair getirilen düzenlemeler doğrultusunda konunun ehemmiyeti artmaktadır.

Bütün şeriatlarda hayvanlara ilişkin düzenlemeler aynı olmayıp yenilecek hayvanlara ilişkin cevaz/adem-i cevaz hükmü değişkenlik arz eder. Fakat kimi zaman insanlar sosyal hayatta diğer din mensupları ile birlikte yaşar ve bir şekilde insani ya da ticari ilişkiler kurar. Hayvansal gıdalar yer yer bu insani veya ticari ilişkilerin konusu olur, bu da tarafları mensup oldukları dinlerin bu konularda getirdiği düzenlemelerin mahiyetini anlamaya yöneltir.

Kur'an ve Sünnetin konuya ilişkin beyanları yanında fıkıh literatüründe de hayvan ve hayvansal gıdalar hakkında zengin bir fikhî birikim bulunduğu görülür. Genel anlamda söyleyecek olursak balık ve balık çeşitlerinin yenilebilirliğine ilişkin söz konusu literatürde bir tartışma bulunmamakla birlikte¹ balık dışında etinin yenilmesinde beis görülmeyen hayvanlara ve bunların kesimine ilişkin bir takım şartlara yer verilir. Bu

¹ Tartışma bulunmamasının sebebi el-Maide 5/96 (أَجَلٌ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِلنَّاسِ) ayetidir. Yiyecekler hususunda çerçeveyi en dar tutan Hanefiler balığın yenebileceği konusunda her hangi bir ihtilaf göstermemiş denizden her türlü av yapılabileceği fakat sadece balığın yenmesinin caiz olduğu ifade etmişlerdir (Merğînânî, IV: tsz.: 353). Suda yaşayan her şeyin yenebileceğine dair bkz. (İbn Kudâme, 1968: IX, 425; Şirbîni: 1994: VI, 147; Karafi, 1994: IV, 96; İbn Hazm, tsz.: VI, 60.)

şartların yerine gelmemesi durumunda bu hayvanların etinin yenilmesi caiz görülmez.

Kur'an-ı Kerimde nelerin yenilip yenmeyeceğine ilişkin düzenlemeleri içeren ayetler manzumesinde ehli kitabın kestiklerinin Müslümanlar için helal olduğu bildirilir (el-Maide 5/5 **الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الدِّينِ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلَّ لَكُمْ (وَطَعَامُكُمْ حَلَّ لَهُمْ)**). Bu bildirimde her hangi bir kayıt söz konusu olmadığı için Müslümanlara yönelik getirilen şartların gayri müslimler için de aynen geçerli olup olmadığı fikhî gelenekte geniş bir şekilde tartışılmıştır. Bu çalışmada ehli kitabın kestiklerine dair hükümlere ilişkin fıkıh literatüründe yer alan söz konusu tartışmalara değinilecek, yaklaşım farklılıklarının temelinde yatan kriterler ele alınacak ve ardından tartışmaya kaynaklık eden ayete ilişkin ihtilafları en aza indirecek bir yaklaşım ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. İslam Hukukunda Hayvanın Yenilebilmesi İçin Gerekli Şartlar

Kur'an-ı Kerimde hiçbir kayıt konulmaksızın eti haram kılınan tek varlık domuzdur. Bunun dışında kalan hayvanların -ekollere göre farklılık arz etmekle birlikte- eti kural olarak helaldir (İbn Rüşd, 2004; III, 19). Fakat eti helal olan hayvanların yenilebilmesi için de bir takım ön şartlar bulunmaktadır. Bu şartlar a) kesilecek hayvana; b) kesim yapacak kişiye, c) kesim usulüne yöneliktir.

1.1. Kesilecek Hayvana İlişkin Şartlar

Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere etinin yenilmesi helal olan bir hayvanın yenilebilmesi için kendi kendine, boğularak, bir şeyle vurmak suretiyle, bir yerden düşerek veya boynuzlanarak ölmemiş olması gerekir. Yırtıcı bir hayvan tarafından avlanıp bir kısmı yenilen hayvanın etini yemek de caiz değildir. Yine Allah'tan başka bir varlık adına kesilenler de yenmez.² Fakat bunlardan her hangi birine ölmeden önce yetişilir ve kesme imkanı bulunursa yenilmesi caizdir.³

² Ehli kitabın Allah'tan başkası adına kestiklerinin yenilebileceğine daha sonra değinilecektir.

³ El-Maide 5/3. Bunlar ölmeden yetişilip kesilmesi durumunda helal olacağına dair bkz. (İbn Kuteybe, tsz.: I, 123; Taberi, 2000: IX, 502-504).

1.2. Kesim Yapan Kişiyeye İlişkin Şartlar

Bir hayvanın yenilebilmesi için Allah'tan başkası adına kesilmemiş olması gerekir (El-Maide 5/3; el-En'am 6/145; Nahl 16/115). Yine kesim anında Allah'ın adının anılmasına yönelik bir nass bulunmaktadır.⁴ Bu da beraberinde hayvanı kesecek kişinin dinî durumunu gündeme getirir.⁵ Nitekim kesim sırasında Müslümanların uyması gereken mezkur kuralların gayri müslimlerden de talep edilmesi bir sorun teşkil edeceği gibi bu kuralları gayri müslimler hakkında işletmemek de aynı toplumun üyeleri olmaları itibarıyla Müslümanlar açısından bir eşitsizliğe yol açacaktır. Vahyin nüzul sürecinde de bu durumun zihinlerde bir soru işaretine yol açtığı anlaşılmaktadır.⁶ Kur'an-ı Kerim bu soruya cevaben gayri müslimlerin yaptıkları kesimlerin hükmüne değinmekte ve bunların helal kapsamında olduğunu belirtmektedir. Gayri müslimlerin kestiklerinin helal olduğunu bildiren Maide 5/5. (وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلَّ لَكُمْ) (Ehli kitabın kestikleri size helaldir.) ayette her hangi bir kayıt bulunmaz. Fakat Müslümanlar için getirilen şartların ehl-i kitap için de söz konusu olup olmadığı fıkıh geleneğinde enine boyuna tartışılmış ve bu konuda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımları üç başlık altında ele alabiliriz.

1.2.1. Birinci Yaklaşım: Mutlak Olarak Yenilebilir

Maide 5/5, ayette geçen (وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلَّ لَكُمْ) ifadesinde bir istisna veya kayıt bulunmadığı noktasından hareket edenlere göre ehli kitabın kestiği şeylerin yenilmesinin helal olması için her hangi bir şart öne sürülemez. Bu bağlamda aralarında Ebu'd-Derdâ, Atâ, Zühri, Rebî'a, Şa'bî ve Mekhul'un de bulunduğu bir grup âlime göre ehli kitabın Allah'ın adını anarak veya anmayarak kestiği yenilebileceği gibi Üzeyr, Mesih ya da kilise adına kestikleri dahi yenilebilir (İbn Rüşd, 2004: II, 213; Taberi, 1964: VI, 76).⁷ Atâ'nın ifadesiyle vahiy indiğinde ehl-i kitap bu şekilde kesmekte, Allah da bunu bilmekteydi (Kurtubî, 1964: VI, 76). Bu görüş sahiplerine göre ehli

⁴ El-Maide 5/4; el-En'am 6/121; Bu iki ayetten ilki köpek vs hayvanın av üzerine yollanması esnasında ikincisi ise hayvan kesimi sırasında Allah'ın adının anılmasından bahsetmektedir.

⁵ Burada bir Müslüman'ın hayvan kesimi veya avı esnasında -unutarak veya kasten- Allah'ın adını anmaması durumunda o hayvanın etinin yenmesinin caiz olup olmadığı tartışılmaktadır. Meselenin kesim usulüne ilişkin kısımlarını daha sonra ayrı bir başlık altında ele alacağız.

⁶ Maide 5/4 (يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أَحَلَّ لَكُمْ) şeklinde başlayarak bu soruya değinmektedir.

⁷ Kilise için kesilen hayvanın yenmesini kerih görmekle birlikte İmam Malik bunu haram saymamaktadır. (Sehnûn, 1994: I, 544.)

kitabın kestiklerinin helal olduğunu bildiren nass (el-Maide 5/5), Allah'tan başkası adına kesilenlerin haram olduğunu bildiren ayeti (el-Maide 5/3) tahsis etmektedir. Böylece Allah'tan başkası adına kesilen hayvana ilişkin haramlık hükmü, hayvanı kesen kişinin ehl-i kitap olması durumunda ilga edilmektedir (İbn Rüşd, 2004: II, 213).

1.2.2. İkinci Yaklaşım: Şartlı Olarak Yenilebilir

Hanefiler Allah'ın adını anmaları şartıyla ehli kitabın kestiklerini helal sayar; ancak Mecusileri ehl-i kitap saymadıkları için kestiklerini cevaz kapsamında değerlendirmez (Merğınani, tsz.: IV, 346; Serahsî, 1993: XII, 18). Kesim sırasında Allah'ın adının unutarak anılmaması durumunda etin yenilmesi helal, kasten anılmaması veya Allahtan gayrısı adına kesilmesi durumunda ise haram olmaktadır(Merğınani, tsz.: IV, 347-348; Serahsi, 1993: XII, 5; Kâsânî, 1986: V, 46). Hanefilere göre ırkın dine etkisi bulunmayıp kişinin Yahudi veya Hıristiyan olması ehl-i kitap sayılması için yeterli görülmektedir. Dolayısıyla Yahudi veya Hıristiyan olan kişinin Arap olması bu kişinin ehl-i kitap dairesi dışında tutulmasını gerektirmez (Merğınani, tsz.: IV, 346; Kâsânî, 1986: V, 46). Yine kişinin biyolojik ve psikolojik durumunun -çocuk, kadın veya akıl hastası vb.- kesimle ilgili hükme her hangi bir etkisi bulunmaz (Merğınani, tsz.: IV, 346).

Hanefiler mürtedin durumunu farklı kategoride değerlendirmektedir. Onlara göre İslam'dan çıkan kişi Yahudi veya Hıristiyanlık dinine girmiş olsa bile ehl-i kitap addedilmez ve bu kişinin kestiği helal olmaz(Merğınani, tsz.: IV, 346). Hıristiyan birinin Yahudi olması veya Yahudi birinin Hıristiyan olması durumunda ise bu kimseler yine ehl-i kitap kategorisinde değerlendirilir(Merğınani, tsz.: IV, 346).⁸

Şafîiler gayri müslim'in kestiğinin helal olması için Allah'tan başkası adına kesilmemiş olması şartını arar, bununla birlikte Besmele çekmeyi şart koşarlar(Nevehî, tsz.: VIII, 412; el-Maverdî, 1999: XV, 11; ibn Kudâme, 1968: IX, 391). Bunun yanında Hanefilerin aksine Behrâ', Tenûh, Tağlib gibi Hıristiyan Arap kabileleri ehl-i kitaptan addedilmez, dolayısıyla kestikleri helal olmaz(Nevehî, tsz.: IX, s. 74; Şîrâzî, tsz.: I, 457).⁹ Mecusi, mürted ve

⁸ Bu konuda Hanefilerde farklı düşünenler bulunmaktadır. Örneğin Kâsânî, Yahudi'nin Hıristiyan olması veya aksi durumda kestiklerinin yenmeyeceğini, fakat ehl-i kitap dışındaki gayri müslimlerin ehl-i kitap olması durumunda yenilebileceğini söylemektedir. (Kâsânî, 1986: V, 45).

⁹ Hanbelilere göre bu kabilelerin tamamı ehl-i kitap oldukları için kestikleri yenir (İbn Kudâme,

putperestler de ehl-i kitap kapsamında olmadığı için kestikleri helal değildir (Şîrâzî, tsz.: I, 457).

Malikilere göre kesilen hayvanın helal olması için Allah'ın adının anılması gerekir. Allah'ın adı unutulmuş anılmadığında kesilen hayvanın eti helal olur, kasten anılmadığında ise caiz olmaz (İbn Rüşd el-Cedd, 1988: I, 420). Fakat gayri müslimlere ilişkin hükmün istisnai bir durumu ifade ettiği düşüncesinden hareketle kilise veya dini bayramları için kestikleri hayvanların yenilmesi kerahetle de olsa caiz görülmektedir (İbn Rüşd, 2004: II, 213; Karafî, 1994, IV, 122; Sehnun, 1994: I, 536). Bir Müslüman'ın Hıristiyan ya da Yahudi olması durumunda kestiğinin yenilmesi caiz değildir (Sehnun, 1994: I, 545). Hanefilerde olduğu gibi Malikilere göre de ırkın dine etkisi bulunmayıp kişinin Yahudi veya Hıristiyan olması ehl-i kitap sayılması için yeterlidir. Ehl-i kitap dışında bir gayri müslim'in Yahudi veya Hıristiyan olması durumunda da bu kişinin kestiğini yemek caizdir (Karafî, 1994: IV, 124-125).

Hanbelilere göre kesim sırasında tesmiye şarttır. Tesmiyenin kasten terk edilmesi durumunda kesilen hayvanın eti helal olmayıp unutulması durumunda helal olur.¹⁰ Irk ayrımı yapılmaksızın bütün Yahudi ve Hıristiyanların kestikleri aynı kategoride değerlendirilir (İbn Kudâme, 1968: IX, s. 391; İbn Teymiyye, 1987: V, 549). Ehl-i kitabın -Mesih, Meryem gibi- Allah'tan başkası adına kestikleri hayvanın etinin yenilmesi caiz değildir (İbn Kudâme, 1968: IX, s. 391). Fakat mutlak olarak kiliselere kesilenlerin yenilebileceği hususunda ibaha ve kerahetle cevaz hükümleri bulunur (İbn Kudâme, 1968: IX, s. 391). Akıl hastası veya sarhoş olan bir kimsenin kestiği hayvanın yenilmesi caiz görülmez (İbn Kudâme, 1968: IX, s. 396).

Zahirilere göre hayvanı kesen kişi Müslüman veya ehl-i kitap değilse bu kişinin kestiği kesinlikle yenilmez (İbn Hazm, tsz.: VI, 146). İbn-i Hazm'a göre Mecusiler de kitap ehlidir (İbn Hazm, tsz.: VI, 146). Müslüman veya ehl-i kitabın kestikleri Allah'ın adının anılması şartıyla yenilebilir. Bu şartın unutulması sebebiyle yerine getirilmemesi durumunda kesilen hayvanın etinin yenilmesi caiz olmaz (İbn Hazm, tsz.: VI, 87, 143). Bununla birlikte kişinin mürted, Yahudi iken Hıristiyan veya Hıristiyan iken Yahudi olması

1968: IX, 391).

¹⁰ İbn Kudâme, Ahmed b. Hanbel'den bu rivayeti aktarır (İbn Kudâme, 1968: IX, 388). Bununla birlikte İbn Teymiyye kesim sırasında unutulmuş da olsa Allah'ın adının anılmaması durumunda kesilen hayvanın etinin yenilemeyeceği görüşünü doğruya daha yakın bulur. (İbn Teymiyye, 1995: XXXV, 239).

durumunda Allah'ın adını ansa dahi kestiği caiz görülmez(İbn Hazm, tsz.: VI, 146; Şafîî, 1990: VI, 177). Dolayısıyla Zahirilere göre din değiştirme söz konusu olduğunda geçiş yapılan dinin hüviyeti önem taşımamaktadır. İbn-i Hazm'a göre akıl hastası, sarhoş ve çocuğun kestiği de helal dairesinin dışındadır (İbn Hazm, tsz.: VI, 147).

Caferî fıkhdında Allah'ın adının anılması durumunda her hangi bir ayırım gözetilmeksizin gayri müslimlerin tamamının kestiğinin yenileceğine dair görüşler bulunmaktadır (Şeyh Sadûk, tsz.: III, 107). Bunun yanı sıra Mesih adına kesilenlerin de Mesih ile Allah'ı kastettikleri te'viliyle yenebileceğine dair görüşlere de rastlanmaktadır (Şeyh Sadûk, tsz.: III, 107).

1.2.3. Üçüncü Yaklaşım: Mutlak Olarak Yenilemez

Zeydî-Hâdevî fıkhdına göre kesilen hayvanın etinin helal olması için kesim yapan kişinin Müslüman olması gerekir. Dolayısıyla ehl-i kitap da olsa gayri müslimlerin kestiklerini yemek hiçbir surette caiz değildir(Şevkânî, 2004: I, 711).

1.3. Kesim Usulüne Yönelik Şartlar

Kanathılar, küçükbaş, büyükbaş ve develerin her birinin çeneye yakın kısmından (zebh) veya gerdandan (nahr) kesilmesi durumunda etinin yenilebileceğinde çoğunluk ittifak etmiştir (İbn Rüşd, 2004: II, 207). Fakat her iki kesim türünde de nefes ve yemek borularıyla iki şah damarından hangilerinin ne kadar kesilmesi gerektiğinde farklı görüşler bulunur.

Hanefilere göre nefes borusu, yemek borusu ve iki şah damarından her hangi üçünün kesilmesi durumunda etin yenilmesi caizdir(Merğînânî, tsz.: IV, 349; Kâsânî, 1986: V, 41).

Şafîilere göre sadece nefes ve yemek borusunun kesilmesi etin helal olması için yeterlidir (Şirbini, 1994: VI, 107; Şirazi, tsz.: I, s. 459).

Malikilere göre iki şah damarı ile nefes borusu kesilmediği sürece etin yenilmesi caiz değildir (İbn Rüşd el-cedd, 1988: I, 429; İbn Rüşd, 2004: II, 207).

Hanbelilere göre nefes ve yemek borularının kesilmesi etin helal olması için yeterlidir (İbn Kudâme, 1968: IX, s. 397). Bununla birlikte mezhep içinde, sayılan dört organın (İbn Kudâme, 1968: IX, s. 397) veya dört

organdan her hangi üçünün (İbn Teymiyye, 1987: V, 549) kesilmesi gerektiğine dair görüşler de bulunmaktadır.

Zahirilere göre nefes borusu, yemek borusu ve iki şah damarından hayvanın ölümünü sağlayacak şekilde her hangi birinin kesilmesi yeterlidir (İbn Hazm, tsz.: VI, s. 122).

2. Kitap Ehli Olma[ma]nın Helal Kesime Etkisi

Kesim yapan kişinin Müslüman olmasını şart koşan yaklaşımı bir tarafa bırakırsak gayri müslimlerin kestiklerinin yenilebileceğini kabul eden fukaha arasındaki yaklaşım farklılığı, esas alınan ölçüt/ölçütlerdeki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Burada ölçüt/ölçütler kesim işlemi yapan gayri müslim'in; a) sadece ehl-i kitap olması, b) sadece Allah'tan başkası adına kesmiş olmaması, c) kesim işlemi sırasında sadece Allah'ı anmış olması kriterlerinden bir veya bir kaçıdır.¹¹ Buna göre kesimi yapan kişiye ilişkin sadece ilk kriteri yeterli görenler¹² kilise ya da Mesih adına kesilen hayvanların etlerinin yenilmesinde bir beis görmemektedir. İlk ve ikinci kriteri aynı anda zorunlu görenler¹³ kilise veya Mesih adına kesilmiş hayvanın etini caiz görmezler. Bununla birlikte kesim sırasında unutarak ya da kasten Allah'ın adının anılmaması bu etin haram olmasını gerektirmez. Sadece üçüncü kriteri zorunlu görenlere göre¹⁴ ise gayri müslim'in ehl-i kitap olup olmamasının önemi bulunmamakta kesim sırasında Allah'ın adını anması yeterli olmaktadır. Birinci ve üçüncü kriterleri esas alanlara göre¹⁵ ise kitap ehli olmanın yanında kesim sırasında Allah'ın adının anılması gerekmekte aksi takdirde kesilen hayvanın eti helal olmamaktadır. Bu kriteri esas alanlar nezdinde tesmiyeyi unutarak kesmenin hükme etkisi, unutmanın ahkama etkisi konusundaki yaklaşımlara göre farklılık arz eder.

¹¹ Bu kriterler sırasıyla Maide 5/5 (الْيَوْمَ أَجَلٌ لَكُمْ الطَّيِّبَاتِ وَطَعَامُ الدِّينِ أَوْتُوا الْكِتَابَ جَلَّ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حَلٌّ لَهُمْ); Bakara 2/173 (إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالْدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ); En'am 6/121 (وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذَكَّرْ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفَسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لِيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ) (رَجِيمٌ); (أَطْعَمْتُمُوهُمْ إِثْمُكُمْ لِمُشْرِكُونَ) ayetlerinden elde edilmiştir. Ayrıca III ile II. kriter arasında umum husus mutlak nispeti bulunmaktadır. Bu sebeple III. kriter II. Kriterden bağımsız bir şekilde esas alınmazken II. Kriter III. Kriterden bağımsız bir şekilde esas alınabilmektedir.

¹² Bkz. I. Yaklaşım (Mutlak olarak yenilebilir); II. Yaklaşım (Şartlı olarak yenilebilir/Malikiler)

¹³ Bkz. II. Yaklaşım (Şartlı olarak yenilebilir; Şafii'ler)

¹⁴ Bkz. II. Yaklaşım (Şartlı olarak yenilebilir; Câferî'ler). Burada ikinci kriterin de zorunlu olarak esas alındığına dikkat edilmesi gerekir.

¹⁵ Bkz. II. Yaklaşım (şartlı olarak yenilebilir; Hanefiler/Malikiler/Hanbeliler/Zahiriler). Burada ikinci kriterin de zorunlu olarak esas alındığına dikkat edilmesi gerekir.

Kesim işlemini yapan gayri müslim'le ilgili mezkur üç kriterden yalnız ikinci kriterin esas alındığı bir yaklaşım olmadığını görmekteyiz. Tek başına ikinci kriterin esas alınması Allah'tan gayrisi adına kesilmemek kaydıyla kesim işleminin her hangi bir din mensubu tarafından yapılabilmesini mümkün kılmaktadır. Bu yaklaşımın mantıkî sonucu olarak örneğin Şintoist bir kasabın ibadet maksadı gütmekten sadece kasaplık mesleğinin gereğini yerine getirerek boğazladığı hayvan helal olabilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in beyanlarına bakıldığında ehli kitabın Allah'a şirk koştuğu (Maide 5/73 (لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَلَاثَةٌ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا) (عَمَّا يَقُولُونَ لِيَمْسَنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابَ أَلِيمٍ وَأَذَى قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ أَنْتَ) (قُلْتُ لِلنَّاسِ اتَّخَذُونِي وَأُمَّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَقَالَتِ الْيَهُودُ عَزِيزُ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتْ) (النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلِ قَاتِلِهِمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ (30) اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهَبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ (31)) ayetlerde efaatle ifade edildiği halde ehli kitabın kestiklerinin helal olduğu bildirilir. Fıkıh geleneğinde geride geçtiği üzere bu helalliğin mutlak olduğu yaklaşımının yanında helalliğin ancak bir takım şartlarla mümkün olabileceğini savunanlar da bulunmaktadır. Ayrıca ehli sünnete mensup fıkıh ekolleri içerisinde tüm görüşler incelendiğinde gayri müslimler içinde Allah'a şirk koşmalarına rağmen sadece ehli kitabın kestiklerinin helal olduğunda ittifak bulunmaktadır. Bu sebeple ehli kitabın kestiklerinin şartlı yenilebileceği yaklaşımları kesilen etin yenilebilmesi için şirk unsurunu şeklen izole etmeye çalışmakta, Allah adına kesme veya Allah'tan başkası adına kesmeme şartları üzerinde önemle durmaktadır.

Gayri müslim'lerin kestiklerinin helalliği hususunda Maide 5/5. ayette bulunan (*Ehli kitabın kestikleri size helaldir.*) ifadesinde geçen ehl-i kitap kaydının niteliği oldukça önem arz eder. Bu kaydın ihtirazi kabul edilmesi durumunda ehl-i kitap dışı gayri müslim unsurların kestiklerinin yenilmesi mümkün değildir. Fakat bu kayıt ittifâkî (raslantısal/vakiya uygun) kabul edildiğinde kesim konusunda ehl-i kitap ile diğer din mensupları arasındaki farklılık ortadan kalkar. Hal böyle olunca ehl-i kitap olmak Allah'tan başkası veya Allah adına kesme kriterlerinin ön şartı olmaktan çıkmaktadır. Ayetin bu yorumu "Allahtan başkası adına olmamak kaydıyla tüm gayri müslim unsurların kestiği helaldir" tezini güçlendirir.

Ehl-i kitap kaydının ihtirazî olduğu hususunda bir nevi icma bulunduğu, aksinin kesinlikle savunulamayacağı şeklinde bir itiraz söz konusu olabilir. Fakat bu yaklaşımın bir takım açmazları bulunmaktadır.

Çünkü bu anlayışa göre teslis inancına rağmen bir Hıristiyan'ın kestiği yenilebilirken İslam öğretisindeki Allah inancını bilmeyen bir kasabın kestiği yenilmemektedir. Bu sebeple ehl-i kitap olmayı gayri müslim'in kestiğinin yenilebilmesi için ön şart olarak görmek çok da isabetli bir yaklaşım değildir. Dahası bu anlayışa göre kestiğinin yenilebilmesi için ehl-i kitap dışı bir gayri müslim'den Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi olması istenmektedir. Bu ise Allah'ı birlemesi veya ortak koşması anlamına gelir. Oysa Allah'a şirk koşmak şu veya bu şekilde Allah inancına sahip olmamaya tercih edilebilecek bir özelliğe sahip değildir. Bu açıdan "şirk de koşular bir şekilde vahye muhatap olup Allah inancına sahip olmaları sebebiyle ehli kitabın kestiklerinin helal kılındığı" şeklinde getirilecek bir izah yeterince tatmin edici görünmemektedir. Tam tersine gayri müslimler arasında kestikleri yenmemesi gereken bir zümre varsa bu zümre vahye muhatap olmalarına rağmen şirk koşmaları sebebiyle ehl-i kitap olmalıdır. Fakat tüm bunlara rağmen ehli kitabın kestiklerinin Müslümanlar için helal olduğu hükmü bulunmaktadır. Bu durum bizde ehl-i kitap ifadesinin ihtirazi bir kayıt olmaktan öte birlikte yaşama, dostluk akrabalık ilişkilerine sahip olma gibi fiili bir durumun neticesi olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Modern dönemde birçok alanda olduğu gibi fıkıh alanındaki problemlerin çözümü veya mevcut çözümlerin gözden geçirilmesinde de bir küreselleşme yaşanmaktadır. Bunun neticesinde bir problemin çözümünde farklı usullere sahip ekollerin ürettikleri fıkhi malzemeler arasında hızlı bir şekilde gelgitler yapılmaktadır. Helal standartlarının oluşturulmasına yönelik çalışmalar da buna örnek teşkil eder. Ulusal veya uluslar arası helal standartlarını oluşturmaya yönelik çalışmaların istikrarı sağlama, tüketiciler açısından kolaylık, dini hassasiyetlerin korunması vs. birçok olumlu tarafı bulunduğu kesindir. Fakat fıkıh geleneğinde tartışılmış, farklı ölçütlerden hareketle çeşitli yaklaşımların vücut bulduğu bir meselede belirlenecek standartlardan çok bu standartları belirleme usulü önem arz eder. Dolayısıyla standart belirleme işleminden önce standart belirlemede takip edilecek usul tartışılmalıdır.

Helal kesim konusunda oluşturulacak standartlara ilişkin genel olarak esas alınabilecek üç yöntem bulunur.¹⁶ Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

¹⁶ Bu üç yöntem yanında, söz gelimi balık dışındaki deniz ürünlerinin yenmesinde Hanefi mezhebinin görüşünün esas alınması gibi, her hangi bir fikhî doktrinin esas alınması şeklinde bir usulün takip edilmesi de mümkündür.. Fakat standart belirleme işlemi haddi zatında birden fazla mezhepten yararlanmayı zorunlu kıldığı için bu şıkki resen devre dışı bıraktık.

2.1. Mevcut Görüşlerin İttifak Noktalarından Hareket Etmek

Bu usulle çok hızlı bir şekilde standart oluşturulabilir, fakat bu standardın uygulama alanı oldukça kısıtlıdır. Örneğin kesimin helal olabilmesinde ittifak noktalarından hareket ettiğimizde Müslüman bir kişinin Allah'ın adını anarak hayvanın iki şah damarı ile nefes ve yemek borularını kesmesi gerekmektedir.¹⁷ Görüldüğü üzere böyle bir kesim işlemine tabi tutulan hayvanın etinin helal olduğunda ittifak bulunmakla birlikte bu standardın uygulama alanı oldukça dardır. Dolayısıyla bu usulle oluşturulan standartlar ulusal ya da uluslar arası standartların konuluş gayesine de uymaz.

2.2. Mevcut İhtilafların Tamamının Dikkate Alınması

Bu yöntemin helal kesim standartlarında uygulanması yapısal olarak mümkün değildir. Nitekim Mesih adına kesimi caiz gören yaklaşım ile Allah'ın adını kesim sırasında zorunlu gören yaklaşım arasında mübâyenet ilişkisi bulunmaktadır.

2.3. Mevcut Fıkhî Birikim İçinden Seçme Yapılması

Mezkur iki yöntemin helal kesim standartlarını belirleme noktasındaki yetersizliği sebebiyle standart belirlemede seçmeci bir usulün takip edilmesi zorunluluk arz eder. Bu ise beraberinde seçim yapılırken hangi usulün takip edileceği ve standartlara dahil edilmeyen görüşlerin neye göre dışarıda bırakılacağı sorusunu gündeme getirir. Ayrıca bu yöntemin uygulanabilmesi için fıkhî çoğulculuk şart olmakla birlikte yöntem son tahlilde tek tipleştirici özelliği sebebiyle fıkhî çoğulculuğun ilgası anlamını taşır. Dolayısıyla teorik zeminde uygulanabilirliği olmakla birlikte bu yöntem son kertede bindiği dalı kesmek anlamına gelmektedir.

Standart belirleme işlemi sırasında devre dışı bırakılan hükümler, bu standartların çeşitli sebeplerle güncellenmesi gerektiğinde yeniden kullanılabilir. Bu açıdan bakıldığında seçmeci yöntemin fıkhî çoğulculuğun ilgası anlamına gelmediği söylenebilir. Fakat bu defa fıkhî birikimin ilkesiz bir şekilde kullanılması gündeme gelecektir ki bu durumda güncellenen

¹⁷ Dört organının kesilmesi gerektiğine dair bkz. 46 numaralı dipnot, Kesin kişinin Müslüman olması gerektiği şartına dair bkz. 40 numaralı dipnot, Kesim esnasında bismelinin şart olduğuna dair bkz. 35 numaralı dipnot.

standartlarla evvel emirde vaz' edilen standartlar arasında ademi meşruiyet açısından bir fark kalmayacaktır.

Standart belirleme işlemine ilişkin zikrettiğimiz üç yöntemin her birini geçersiz kılmakla kastımız çözümsüzlük önerisi değildir. Burada tam olarak kastettiğimiz şey hayvansal gıdalar konusunda bir standart geliştirilmesinin aklen değilse bile adeten mümkün olmadığıdır. Ayrıca bu konuda standart belirlemenin haddi zatında doğru olmadığını düşünüyoruz.

3. Gayri Müslimlerle Müslümanlar Arasındaki Beşeri İlişkilerin Helal Kesim Hükümüne Etkisi

Kesilen hayvanın etinin helal addedilebilmesi için İslam fıkıh mezheplerince öne sürülen şartların öncelikli muhatabı mezhep müntesipleridir. Bununla birlikte geride zikredildiği üzere konuya ilişkin ekoller arasındaki ihtilafların yanı sıra aynı ekol içinde de ihtilaflar bulunur. Dolayısıyla kesilen hayvana ilişkin fıkıh geleneğinde mevcut şartların gayri müslimler için de geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu durum ilk etapta sorun gibi gözükmemekle birlikte gerek ticari gerek insani ilişkilerde Müslümanlar açısından cevaz-adem-i cevaz noktasında bir takım problemleri beraberinde getirmektedir. Şöyle ki koşulan şartlar Müslümanlar tarafından yerine getirilmediğinde kesim helal olmamakta, ehl-i kitap tarafından yerine getirilmemesi durumunda ise helal olmaktadır. Özetle kimi durumlarda gayri müslim için gerekli görülmeyen şartlar Müslümanlar için gerekli görülebilmektedir.

Günümüzde özellikle içinde bulunduğumuz toplumda gayri müslimlerle "birlikte yaşama" kültürüne sahip bulunmamaktayız. Ne var ki dünya ölçeğinde Müslümanların gayri müslimlerle birlikte azınlık statüsünde yaşadığı bir çok yer mevcuttur. Medine toplumunda olduğu gibi birlikte yaşamanın doğal bir sonucu olarak Müslümanlarla gayri müslimler arasında komşuluk, dostluk ve hatta akrabalık ilişkileri kurulmaktadır. Bu ilişkiler ister istemez hediyeleşme, karşılıklı gidip gelme, bir sofrada yeme-içmeyi sonuç vermektedir. Karşılıklı sevgi ve saygıyı artırma hatta İslam'ı tebliğ etme amacına matuf olarak gayri müslim olan konu komşu eve davet edilmekte ve et ürünlerini içeren yemekler ikram edilebilmektedir. Davete icabet eden gayri müslim komşu da doğal olarak karşı davette bulunabilmekte ve aynı türden yiyecekler sunabilmektedir. İşte tam da burada davete icabet eden Müslüman'ın helal kesim için gerekli olan fikhî

hükümlerin ikram edilen etin kesiminde yerine getirilip getirilmediğini sorması muktezaı hale uygun düşmeyecektir. Aksi takdirde kesen kişinin dini kimliğiyle başlayacak sorular kesilen hayvanın boğazındaki damarlara dek sürecek, eğer ikram edilen et av eti ise bu defa av yapan kişinin dini kimliği, av yapılan hayvanın eğitimi, avda kullanılan alet edevatın niteliği vs şeklinde uzayıp gidecektir. Dolayısıyla bizce Maide 5/5. ayette bulunan ehli kitap kaydı ittifâki (raslantısal/vakiaya uygun) olmakla birlikte orada bulunan helallik hükmü bu tarz olumsuzlukların yaşanmamasına yöneliktir.

Ehli kitabın [bizce tüm gayri müslimlerin] kestiğinin yenip yenmemesi tartışmasında mutlak bir hükme gidilmesi mümkün gözükmez. Yapılması gereken şey, gayri müslimlerin kestiğine ilişkin mutlakçı bir yaklaşım sergilemektense hayvan kesimine ilişkin gerekli şartların bazı özel durumlarda gayri müslimler için de aranmasıdır. Dolayısıyla gayri müslim olma noktasında müşterek olan şahıslar arasında verilecek hüküm her şartta aynı olmamalı, başka vasıfların devreye girmesiyle değişmelidir. Şöyle ki gayri müslimlerle ilişkiler komşuluk, dostluk, akrabalık türünden olabileceği gibi ticaret ilişkisi şeklinde de gerçekleşebilir. Akrabalık ve komşuluk hukukuna dayalı ilişkilerin ticari ilişkilerden farklılık arz edeceği açıktır. Nitekim ticarete müşterinin alacağı mala ilişkin detaylı sorular sorması, malda bir takım vasıflar araması ve aradığı özelliklere sahip olmadığına kani olduğunda malı almaması yadırganmaz. Fakat komşuluk ilişkisi çerçevesinde yapılan ikram karşısında ikrama konu olan et, av ise av fikhına; değilse hayvan kesimine dair soruların sorulması komşuluk hukukuyla bağdaşmayacaktır. Dolayısıyla gayri müslimlerin kestiklerinin yenilip yenilmeyeceği meselesi kişinin gayri müslim olması bağlamında değil, gayri müslim olan kişiyle hangi türden bir ilişki bulunduğu bakılarak ele alınmalı ve özellikle komşuluk ilişkilerinde kesim usulüne ilişkin ayrıntılar dikkate alınmamalıdır.

Sonuç

Fıkıh geleneğinde usul veya dönem farklılığı sebebiyle ekoller arası veya ekol içi farklı yaklaşımlara sıkça rastlanılabilir. Uygulama kolaylığı ve hukuki istikrarı sağlama gayesiyle farklı ekollerden seçme yapılarak muayyen bir konuda standart oluşturulması teorik olarak mümkündür. Meşruiyetini büyük oranda fikhî ihtilafların "olumsuz etkilerinden" alan bu işlemin gerçekleşmesi ancak bu ihtilaflar sebebiyle vücut bulan fikhî çoğulculuğa bağlıdır.

Dini bir hükmü ifade eden "helal" kavramının her hangi bir meselede küresel bazda şartlarının konulabilmesi için o meseleye ilişkin tüm doktrinlerin nazar-ı itibara alınması gerekir. Aksi takdirde kavramın içi doldurulurken deyim yerindeyse malzemedan çalınmış olacaktır. Bu da helal damgası vurulan ürünlerde görüşü dikkate alınmayan mezhep müntesipleri açısından bakıldığında tağrir anlamına gelecektir.

Temelde bütün meselelerde özelde ehli kitabın kestiklerinin helal olup olmaması meselesinde fikhî çoğulculuğun korunması gerekmektedir. Bununla birlikte ehli kitabın kestikleri meselesindeki "ehl-i kitap" kaydı bizce ittifaki bir kayıttır.¹⁸ Yine kesimin helal olabilmesi için Allah'tan gayrisi adına kesilmemiş olması da bizce yeterlidir. Bu şartla tüm gayri müslimlerin kestikleri yenilebilir. Fakat bu veya başka bir yaklaşımın gelenekteki bir çok yorumu olumsuzlayıp bertaraf etmesi sebebiyle standart haline getirilmesi son derece yanlıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus böyle bir görüşü benimsemenin değil, standart haline getirmenin yanlışıdır.

Fıkıh geleneğinde helal kesim için birçok şart söz konusudur. Bu şartların muhatabının Müslümanlar olduğu hususunda her hangi bir ihtilaf bulunmaz. Bununla birlikte gayri müslimlerin kestiklerinin helal olduğu nassla sabittir. Burada gayri müslimlerin bu hükümlere muhatap olduğunu söylemek kadar aksini söylemek de mümkün değildir. Bizce gayri müslimlerin kestiklerinin helal olduğuna ilişkin hüküm komşuluk, dostluk, akrabalık gibi beşeri ilişkiler kapsamında değerlendirilmelidir. Dolayısıyla gayri müslimlerle bu türden bir ilişki söz konusu olduğunda kesim usulüne ilişkin ayrıntılı hükümler mevzu bahis edilmeyebilir. Ancak gayri müslimlerle alıcı-satıcı ilişkisi söz konusu olduğunda Müslümanların muhatap olduğu ahkam, satıma konu olan üründe aynıyla aranmalıdır.

¹⁸ Ayette geçen ehl-i kitap kaydının ittifaki olarak alınması beraberinde ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmenin de aynı sebeple diğer gayri müslim kadınlarla evliliğe teşmil edilebileceği sonucunu akla getirir. Çalışmanın konusu dışında kaldığı ve müstakil olarak başka bir çalışmada ele alınacağı için bu konuya burada değinilmemiştir.

KAYNAKÇA

- el-Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb, *el-Havi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed el-Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1999.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muğnî*, Mektebetü'l-Kahira, Kahire 1968.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Ğarîbu'l-Kur'an*, thk. Saîd el-Lahhâm, ysz. tsz.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *el-Mukaddimât el-Mümehhidât*, Daru'l-ğarbi'l-islamî, Beyrut 1988.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Bidayetü'l-müctehit ve nihâyetü'l-muktesid*, Dâru'l-hadîs, Kahire 2004.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Abdullah b. ebu'l-Kasım b. Muhammed, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1987.
- *Mecmû'ul-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Mecme'ul-melik Fahd li tibâ'ati'l-mushafi'ş-şerîf, Suud 1995.
- Karafî, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Haccî, Said E'râb, Muhammed Bû Hubze, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1994.
- Kâsânî, Alaaddin Ebubekir b. Mesud b. Ahmed, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1986.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebubekir b. Ferah, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî, İbrâhim Atfîş, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1964.
- Merğînânî, Ali b. Ebubekir b. Abdülcelil, *el-Hidaye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Tallâl Yusuf, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Nevevî, ebu Zekerîyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-mühhezzeb (me'a tekmileti's-Sübkâ ve'l-Mutî)*, Daru'l-fikr, Beyrut tsz.
- Sehnûn, Malik b. Enes b. Malik b. Amir el-Asbahî, *el-Müdevvene*, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1994.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. ebi's-Sehl, *el-Mebsût*, Daru'l-marife, Beyrut 1993.

- Şafî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şafi' b. Abdülmuttalip b. Abdü Menâf, *el-Ümm*, Daru'l-Marife, Beyrut 1990.
- Şevkânî, *es-Seylû'l-Cerrâr el-Mütedeffik alâ Hadaiki'l-Ezhâr*, Dâru İbni Hazm, Beyrut 2004.
- Şeyh Sadûk, Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn, *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*, Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbûât, Beyrut 1986.
- Şîrâzî, ebu İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf, *el-Mühezzeb fî fikhî'l-imami's-Şafî*, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut tsz.
- Şîrbînî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma' rifeti meânî elfâzi'l-minhâc*, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1994.
- Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000